

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ СЛОВОЦЕНТРИЧНОГО ПІДХОДУ ДО МОВНОЇ ОСВІТИ ДІТЕЙ

Стаття присвячена з'ясуванню лінгвістичних основ словоцентричного підходу до мовної освіти дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Автор розглядає лексичне значення як визначальну категорію класифікації лексики; здійснює огляд ономасіологічного та семасіологічного підходів до класифікації лексики; визначає принципи класифікації лексичної основи української мови.

Ключові слова: лінгвістичні основи, словоцентричний підхід, мовна освіта дітей.

Постановка проблеми. 4 травня 2012 року відбулося засідання Колегії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту, під час якого було розглянуто та схвалено нову редакцію Базового компонента дошкільної освіти.

Науковий керівник авторського колективу, дійсний член Національної академії педагогічних наук, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і методики дошкільної освіти Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Ушинського Алла Богущ зазначила, що «надзвичайної актуальності набуло завдання максимально наблизити навчання і виховання кожної дитини до її сутності, здібностей і особливостей не всупереч природі кожної дитини, а завдяки її пізнанню і розвитку, що забезпечується реалізацією принципу дитиноцентризму».

Вищезазначене спонукає науковців та практиків до пошуку нових підходів до навчання та виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

У полі нашої уваги знаходиться словоцентричний підхід до мовної освіти та мовленнєвого розвитку дітей від народження до 10 років.

Оскільки, на думку академіка А.М.Богущ, у процесі розробки технологій навчання дітей рідної мови, мусимо спиратися на основні лінгвістичні засади української мови і керуватися ними [1, с. 55–56], вбачаємо за необхідне з'ясувати теоретичні основи словоцентричного підходу до розвитку мовлення в дошкільній та початковій ланках освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню системних явищ у лексиці, їх семантичних особливостей присвячено чимало праць зарубіжних і вітчизняних лінгвістів. В українському мовознавстві вивчення лексики як системи займає належне місце в роботах Л. А. Лисиченко, О. О. Тараненка, М. П. Кочергана, С. П. Денисової, Ф. О. Нікітіної, А. А. Бурячка, Н. М. Сухарини, О. Д. Огуя, А. П. Грищенко, В. В. Дятчук, Ж. П. Соколовської, Т. Г. Линник, В. Н. Сніжко, В. М. Русанівського, Ф. С. Бацевича. Це в основному дослідження особливостей окремих лексико-семантичних, функціонально-ономасіологічних і тематичних груп, лексико-семантичних полів і т. д.

У дослідженнях, що стосуються вивчення лексичного складу сучасної української мови, лінгвістів цікавить здебільшого лексика, що відрізняється стилістично, часом виникнення, територією чи середовищем функціонування, а також окремі семантично або тематично пов'язані угруповання слів. Детальний аналіз як щодо словникового складу, так і щодо класифікації за парадигматичними групами, унаочнюють структурно-системну організацію лексики української мови; дають змогу виокремлення на її основі парадигматичних класів лексем, виявлення різноманітних семантичних зв'язків між ними, дослідження їхнього семантичного опису в одномовних тлумачних словниках.

Мета статті – з'ясування лінгвістичних основ словоцентричного підходу до мовної освіти дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Реалізація поставленої мети вимагатиме, на нашу думку, розв'язання **таких завдань**:

- 1) розглянути лексичне значення як визначальну категорію класифікації лексики;
- 2) здійснити огляд ономасіологічного та семасіологічного підходів до класифікації лексики;
- 3) визначити принципи класифікації лексичної основи української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виявити специфіку системно-структурної організації лексичної основи української мови – означає визначити, якими зв'язками між собою поєднані її елементи, а також з'ясувати структуру груп, які вони утворюють.

Змістовий бік мовних явищ завжди перебував у центрі уваги мовознавців. Особливо важливою у контексті визначення лексичного значення стала концепція Ч. Моріса [4, с. 37–89], оскільки чітко розмежувала три виміри, властиві знакові загалом, і лексичному значенню слова зокрема: семантику (відображення позначуваної словом сутності), синтактику (місце лексичного значення певного слова у відношенні до лексичного значення інших, семантично пов'язаних з них слів) і прагматику (вираження ставлення мовців до позначуваного). У рамках цієї семіотичної схеми видно зв'язок між значенням елементів системи та їхнім вживанням, з одного боку, а також між місцем (значимістю) цих елементів у системі і певним ставленням до них мовного колективу – з іншого.

Ми притримуємося усталеного розуміння лексичного значення як «відображення предмета, явища або відношення у свідомості..., що входить у структуру слова в якості так званого внутрішнього його боку, у відношенні до якого звучання слова виступає як матеріальна оболонка» [5, с. 152].

Це узгоджується із трикутником «знак (слово) – денотат (або референт) – сигніфікат», запропонованим Ч. Огденом та І. Річардсом [2], де денотат – співвідношення слова як знака з певним об'єктом дійсності чи класом таких об'єктів, сигніфікат – це відношення слова до поняття про позначуваний словом об'єкт у свідомості людини, узагальнена сукупність визначальних рис класу таких об'єктів. При цьому, за Ф. де Сосюром, мовна вартість (значимість) одиниці (лексичного значення в нашому випадку) визначається відношенням до інших однорідних одиниць, її місцем у системі мови, тобто парадигмою.

Такий підхід дає змогу пояснити специфіку слів, лексичне значення яких має денотативний (конкретні іменники) чи сигніфікативний (абстрактна лексика) характер і т. д. А. Уфимцева, зокрема, враховуючи характер співвіднесеності денотативного і сигніфікативного аспектів значення, виділяє чотири семіологічних класи слів: 1) номінативні знаки, 2) індивідуалізуючі (власні імена), 3) квантитативні і 4) дейктичні.

Подальші теорії структури лексичного значення не внесли суттєво іншого в його розуміння, так І. Стернін виділяє такі його компоненти: денотативний (в широкому розумінні, тобто як предметно-понятійну або чисто понятійну інформацію, пов'язану із відображенням позамовної дійсності); конотативний (ставлення мовця до предмета номінації); функціонально-стилістичний (віднесення до того чи іншого функціонального стилю). З. Комарова в лексичному значенні виділяє сигніфікативне значення (відношення знака до сигніфіката); структурне значення (синтактика в семіотичі), що складається із синтагматичного та парадигматичного; денотативне значення (у вузькому розумінні, тобто відношення знака до предмета думки); прагматичне значення (відношення між знаками і тими, хто ними користується), зазначаючи при цьому, що первинним є денотативне, а решта значення формуються на його основі.

Значення кожної лексичної одиниці зумовлюється її системними відношеннями з іншими мовними одиницями на різних мовних рівнях. Ці відношення визначаються як поняттєвою її природою, так і місцем її роллю лексеми в мовній системі.

Розрізняються поняття «лексема» (план вираження слова) та «сема» (план його змісту), а також «лексико-семантичний варіант» – окреме значення полісемного слова. Ми приймаємо уявлення про компонентну структуру мовного значення, тобто про подільність макрокомпонентів (денотативного і прагматичного) значення на менші елементи – семи (за іншою термінологією: «семантичний множник» в А. Жолковського, «диференційна ознака» в І. Арнольд, «семантична ознака» в А. Уфимцевої тощо). Семи мають різну значущість і питому вагу: архісема – сема, що відображає загальні ознаки (властивості) певного класу одиниць; інтегральна сема, класема – інваріантна одиниця змістового боку слова; диференційна (індивідуалізуюча) сема – конкретизуючий компонент змісту; градуальна сема – виявляється під час протиставлення декількох лексем за ступенем ознаки, яку вони виражають.

Одна й та ж сема залежно від ступеня парадигматичного узагальнення може виступати і як диференційна, і як інтегральна.

У мовознавстві існує два підходи до класифікації лексики: ономасіологічний (від поняття до значення) та семасіологічний (від значення до поняття).

За першим принципом будують ідеографічні (за іншою термінологією, «ідеологічні») словники. В основі організації лексики в цьому випадку лежить класифікація понять, яку заповнюють лексичними одиницями.

В українському мовознавстві в руслі ономасіологічної класифікації лексики працюють Н. Сніжко та А. Середницька. Н. Сніжко уклала автоматизований ідеографічний тезаурус іменників [2], орієнтуючись на синоптичні схеми існуючих зарубіжних тезаурусів. А. Середницька розробила методику формування фрагмента дієслівного ідеографічного словника української мови на прикладі дієслів переміщення [2].

Семасіологічний підхід до класифікації лексики передбачає розгляд слів з погляду їхньої внутрішньосистемної організації та індуктивний шлях їх упорядкування: від конкретного значення до загального поняття. Хоча предмети та явища, позначені словами, є постійним об'єктом вивчення різних наук, але їхні властивості, виведені науковим аналізом, не завжди лежать на поверхні та доступні очевидному сприйняттю людини. З іншого боку, природні предмети є об'єктом освоєння, перетворення і пристосування людини до своїх потреб. Отже, існує інша класифікація, не об'єктивно наукова, а підказана людським досвідом (звідси, наприклад, тварини дикі і свійські, рослини культурні та бур'яни).

Таким чином, можна узагальнити, що «логічний поділ» як поняття ономасіології та «класифікація» як поняття семасіології – «два протилежно направлених процеси, сутність яких єдина» [2]. Різниця полягає лише в «напрямку» роботи: під час класифікації ми починаємо з менших груп і об'єднуємо їх відповідно до певних притаманних їм ознак, а під час поділу ми починаємо з груп більших і ділимо на менші.

Ураховуючи вітчизняний та зарубіжний досвід класифікації лексики, а також виразну тенденцію до поєднання семасіологічного й ономасіологічного підходів до цього процесу, С. Бук було розроблено власну методику класифікації лексичної основи української мови з опорою на перший з них, як такий, що дозволяє згрупувати слова на власнемовних засадах.

На першому етапі класифікації складу лексичної основи української мови всі слова було поділено за частинами мови, оскільки останні є найзагальнішими лінгво-філософськими категоріями і відповідають семантичному підходу до класифікації лексики. Кожній частині мови як лінгвальній величині притаманне

відповідне абстрактне категоріальне значення: іменнику – предметність, дієслову – процесуальність, прикметнику – атрибутивність, числівнику – квантитативність, прислівнику – ознаковість, прийменнику – релятивність, сполучнику – кон'юнктивність, частці – модальність, вигуку – інтер'єктивність. Як зазначає І. Ковалик, на природу категоріальних значень частин мови є різні погляди: одні мовознавці вважають, що це лексико-значеннєве поняття, а інші, – що формально граматичне. Сам дослідник вважає категоріальне значення частин мови узагальненням лексичного значення, якому підпорядковуються всі конкретні лексичні значення [2]. Ми поділяємо цю думку. «Такі значення слів як значення предметності, процесу, непроцесуальної ознаки, вказівності, кількості становлять собою не що інше як найвищий ступінь абстрагованості від лексичних значень окремих слів...» [2]. Таким чином, основним критерієм під час поділу лексичної основи української мови на класи є лексико-значеннєве поняття категоріального значення частин мови.

Не висвітлюючи проблеми критеріїв виділення частин мови детально, приєднуємося до їхньої ієрархії, запропонованої І. Вихованцем [3, с. 14], що домінує в українському мовознавстві: при поділі лексем на частини мови «...роль базового критерію виконує семантичний критерій, що зумовлює граматичну спеціалізацію слова в реченні або словосполученні; синтаксичний критерій, у свою чергу, є базовим для морфологічного критерію». Логічний та словотвірний визнаються додатковими. Таким чином, основним критерієм під час поділу лексичної основи української мови за частинами мови є лексико-значеннєве поняття категоріального значення частин мови. Так, в українській мові виділяються самостійні (іменник, дієслово, прикметник, прислівник, займенник, числівник) та службові (прийменник, сполучник, частка, вигук) частини мови. Якщо перші виділяються на основі усіх вище згаданих критеріїв, то останнім властива одноморфемність, аналогічна до афіксальних морфем, а семантика спрямована на відображення відношень; лексичне та граматичне значення у них не розрізняються, І. Вихованець на цій підставі називає їх аналітичними синтаксичними морфемами [3, с. 226]. Л. Булаховський висловлює подібну думку: «...сполучники не виступають безпосередніми виразниками понять або найменувань предметів і не мають самостійного лексичного значення» [2].

Подальше розбиття лексем різних частин мови на групи – завдання неоднакової складності, адже «класифікація лексики, мета якої – охопити весь лексичний склад мови, – справа дуже складна» [2]. Наприклад, для числівників, в основі знакового значення якого лежить поняття математичного числа (досліджували Т. Лукінова, М. Івченко, Г. Арполенко, К. Городенська, Г. Щербатюк), та службових частин мови питання про загальну тематичну класифікацію не стоїть: ці слова становлять замкнений перелік, їхні лексико-семантичні угруповання загальновідомі, зокрема прийменники лексичної основи української мови становлять три класи, визначені І. Вихованцем [3]: просторові, часові та логічні. Займенники також становлять замкнену парадигму.

Для інших частин мови на другому етапі слова об'єднувалися в групи на основі спільних семантичних ознак. У цьому процесі виникали труднощі, пов'язані насамперед зі способом визначення у даних слів конкретних семантичних ознак, а також з тим, що слова переважно мають низку таких ознак, і тому можуть входити одночасно до декількох лексичних угруповань. Про нечіткість та накладання, пересікання меж різних семантичних класів вказують фактично всі дослідники даного напрямку. Для аналізу семної структури та класифікації слів лексичної основи української мови було використано їхні словникові тлумачення, оскільки односторонніми одиницями – семами, у яких немає форми, – оперувати фактично неможливо.

На практиці лексеми не так однозначно та просто зводяться до двох найзагальніших, між тлумаченнями яких існує взаємний ланцюжок (т. зв. «логічне коло»), на чому базується згаданий метод, оскільки словникові тлумачення бувають недосконалі. Згадувані ланцюжки в тлумаченнях часто з'являються раніше, не даючи можливості дійти до умовної «вершини парадигми». На цю проблему наклалась специфіка складу лексичної основи української мови, оскільки це об'єднання включає обмежену кількість лексем (1386), і тому деякі зі слів, використаних у тлумаченні її одиниць, у ній відсутні. У такому випадку аналізувалося наступне тлумачення із метою виявлення в ньому одиниць, зафіксованих в лексичній основі української мови.

Паралельно (якщо такий хід не давав позитивного результату), бралися до уваги факти мовної інтуїції. Слід зазначити, що проблема «суб'єктивності» даних інтуїції носія мови останнім часом активно обговорюється, і, можна стверджувати, що відбувається процес її реабілітації. А.Вежицька так писала про це джерело знань лінгвіста: «... дослідник має безпосередній доступ лише до власної інтуїції, і лише на цій основі він може вивчати інтуїцію інших людей. ... інтуїції різних носіїв мови практично збігаються. Таким чином, дослідження і опис інтуїції окремої особи рівносильне дослідженню і опису інтуїції усіх носіїв мови» [2].

Висновки й перспективи подальших розвідок. Таким чином, методика класифікації лексичної основи української мови було розроблено, беручи за основу семасіологічний принцип класифікації лексики як такий, що не нав'язує апріорних схем і є більш природним для мовного матеріалу; проте не заперечується й ономасіологічний, оскільки можна констатувати стійку тенденцію до їх поєднання. У цьому процесі було використано модифікований метод ступеневої ідентифікації: на першому етапі лексичної основи української мови було поділено за частинами мови як найбільш загальними лексико-граматичними розрядами слів (зафіксовано усі частини мови, крім вигуку); на другому етапі семми об'єднувалися в групи за спільними семантичними ознаками; на третьому етапі, залежно від сигніфікативної чи денотативної специфіки лексичного значення слова, ці невеликі угруповання об'єднувалися в лексико-семантичні або тематичні

групи, які далі витворюють ширші семантичні поля; на завершальному етапі виформувалися об'єднання полів різних частин мови.

Перспективи подальших розвідок убачаємо у з'ясуванні системно-структурної організації складу лексичної основи української мови на внутрішньолексемному, міжлексемному, внутрішньогруповому та міжгруповому рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Богущ А. М., Гавриш Н. В.* Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови і дошкільних навчальних закладах / За ред. А. М. Богущ. Друге видання, доповнене. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. – 704 с.

2. *Бук С.* Поняття семантизації в сучасній лінгвістиці / С. Бук // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів: Національний університет «Львівська політехніка». – 2004. – № 503. – С. 63–66.

3. *Вихованець І. Р.* Частина мови в семантико-граматичному аспекті / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1988. – 255 с.

4. *Моррис Ч. У.* Основания теории знаков / Пер. с англ. В. П. Мурат // Семиотика / Составление, вступительная статья и общая редакция Ю. С. Степанова. – М.: Радуга, 1983. – С. 37–89.

5. *Смирницкий А. И.* Лексикология английского языка / Подгот. и отред. В. В. Пассек. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1956. – 260 с.

Подано до редакції 26.10.12
